

В. Мельник,

кандидат політичних наук, юрист,
асистент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
член Американського товариства юридичної історії

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ХАРАКТЕР РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПРИНЦИПАТ І ДОМІНАТ ЯК ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІ РЕЖИМИ

Постановка проблеми. Основною колізією правничої характеристики Римської імперії залишається співвідношення понять «республіка vs. монархія» та «принципат vs. домінат» [1, с. 16–31; 2]. При цьому, для усвідомлення сенсу принципатного політичного режиму, республіканських його засад, слід звернутися до пізнішого феномену – домінату III–VII ст. [3, pp. 25–44].

З моменту конституювання самостійного *Urbs Roma*, система римського права поділялася на *Ius* (позитивне право) [4, pp. 525–526] та *Fas* (природне право) [5, p. 203]. В структурі *Ius*, поняття «*домінус*» позначає «*хазяїна*», в т. ч. успішного земельного власника – людину, що володіє майном і розпоряджається ним «сумлінно», «згідно із законом», у жорстких рамках «стоїчної етики». В межах структури *Fas*, термін «*домінус*» означає «*верховного владика*», «*володаря володарів*», приблизно відповідає конотації давньогрецького титулу «*базилевс*» (дослівно – «*наймудріший*»)¹.

Мета статті – характеристика республіканської форми державного правління Римської імперії через сутнісний політико-правовий аналіз принципату та домінату.

Виклад основного матеріалу. Режим під назвою «домінат» прийшов на зміну «принципату» завдяки імператору Діоклетіану (284-305) [1, с. 21–22]. Поняття «домінус» у документах зразка 284-305 років вживалося стосовно Діоклетіана як умовно «хорошого господаря римських володінь», котрий зумів облаштувати занедбані ділянки *limes*, прикрити численні зруйновані відтинки прикордонної лінії шляхом надання *lex foedus* варварським племенам. Налагодження давно зіпсованих дипломатичних відносин із Персією, арабами, германцями та сарматами також свідчило про успішність «господарювання» імператора. Натомість, *фасціальний*, «сакральний» сенс діоклетіанового «домінату» конкретизувався набагато пізніше. Можливо, сакралізація терміну відбулася за часів відкритої підтримки християнства імператором Константином Великим Святим (306–337) [6].

Політичний режим *Dominatus* встановлювався Діоклетіаном поволі. Однак, поняття «домінус» Римський Сенат уже вживав раніше, висловлюючись про персону імператора Авреліана (270–275) [7]. Діоклетіан не був піонером – ані в своїй схильності до федератизації відносин із варварами, ані в спробах відновлення чи пошуку альтернативи прикордонній лінії *limes*. Реальною

¹ Некоректний слов'янський варіант перекладу – «цар царів» (кальковане англійське словосполучення «king of kings»).

юридичною інновацією Діоклетіана виявилася тільки дуалізація імператорських повноважень, проведення через Сенат законного статусу для паралельного імператора – Максиміана [6, р. 7]. Але і тут Діоклетіан діяв лише згідно з давнім республіканським принципом (говоримо про *принцип консульського дуалізму*), не порушуючи сенатського законодавства зразка 509 р. до н. е.

Початкове встановлення імператорської ставки в азіатському місті Нікомедія, безперервні мирні перемовини з Ераншахром Династії Сасанідів (Персією), збільшення кількості чиновників сирійського чи єгипетського походження серед діоклетіанових бюрократів – усе це повільно підштовхнуло імператора-домінуса до усвідомлення «*фасціальної*» природи успадкованих від попередників імператорських повноважень [8]. Цивільно-правова конотація звернення «*домінус*» напередодні 305-го р. змінилася публічно-правовою, навіть філософсько-політичною конотацією.

Пригадаємо класичне твердження М. О. Машкіна (1900–1953): «У нових політичних відносинах багато в чому відтворювалися порядки східних монархій; безсумнівно впливав на Діоклетіана та його наступників правлячий двір Династії Сасанідів. Відтепер і римський імператор, подібно до східних царів, вважався втіленням божества. Йому воздавалося поклоніння (*adoratio*), присутні побачивши його ставали навколішки, падали ниць, цілували краї одягу. Поява імператора – справжнє релігійне торжество. Він зовнішнім виглядом виділявся з-поміж оточуючих: його одяг пошитий з шовку та тканин, пофарбованих у багряний колір, прикрашений золотом і дорогоцінним камінням» [9].

Точка зору М. О. Машкіна на політико-правову природу «домінату» неначе певної «сакралізації персони імператора» [9] досі залишається пануючою в історії права. Проте, теза

Машкіна, як і аналогічні погляди Джона Б'юрі (1861–1927) [10; 11] чи Шарля Діля (1859–1944) [12], повністю нівелюється першоджерелами, та, що важливо, синтетичною роботою класика Едуарда Гіббона [13]. Яким би скептиком Гіббон не був по відношенню до східних провінцій Римської імперії (*Imperium Romanum Pars Orientale*), яким би англоманом і германофобом він не залишався, проте Е. Гіббон встановив важливий факт – *принципових змін у соціально-політичній конструкції Римської імперії часів Діоклетіана не сталося* [13].

На момент 17 вересня 284 р. Римська імперія *не* була монархією! Якщо враховувати народжене працями Нікколо Мак'явеллі (1469–1527) [14], Жана Бодена (1530–1596) [15] та їхнього продовжувача Едуарда Гіббона (1737–1794) [13], так зване «*вчення про форму держави й елементи цієї форми*» [16, с. 21–34], то Римську імперію необхідно характеризувати в якості постійно *федеративної республіки* з різними варіаціями *імператорського політичного режиму*².

Як формувалася концепція римського імператорства? Чим пізня версія імператорського політичного режиму («домінату») відрізнялася від початкового варіанту («принципату»)?

Так, після тривалої боротьби за реальні важелі влади, в 27 р. до н. е. Октавіан Август (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) проголосив т. зв. «відновлення» *Res Publica Populi Romani* (Республіки Римського Народу) з центром в *Urbs Roma* (Місті Рим) [2]. Тоді Римський Сенат обрав Октавіана Августа «принцепсом Сенату», оголосив його «першим сенатором і першим громадянином» [9]. У подальшому *принцепс* обирався відповідними владними органами на посади народ-

² Отже, «імперія», на нашу думку, виступає політичним режимом, а не «монархічною формою правління».

ного трибуна, цензора, верховного понтифіка (*Pontifex Maximus*) [13]. Імператорство сприймалося лише як військово-адміністративна посада, що передбачала верховне командування легіонами, до того ж цілковито санкціоноване Римським Сенатом [17]³!

Зрештою, якщо судити про події 27 р. до н. е. згідно критеріїв сучасного правознавства, то, відповідно до вчення про «форму державного правління», Римська імперія залишалася надалі республікою (*Res Publica Populi Romani*), де «першим серед рівних» законодавчий орган влади (Сенат) обирав «принцепса», паралельно надаючи його персоні військово-імператорські, консульські, судові, трибунські та інші магістратури [2]. З огляду на домінування демократичних процедур (виборів, дебатів, сенатських санкцій), монархією Римська імперія не вважалася [17]. Водночас, за «форму державного устрою» Римська імперія представляла федерацію, об'єднуючи під владою й авторитетом принцепса-імператора сенатські провінції, імператорські провінції, клієнтські політії і поліси, союзні племена федератів. Відповідно, за «формою державного режиму», Римську імперію слід визнати саме «принципатом» (*Principatus*), в якому очільник імперії мав власний релігійний культ особистості, але не міг приймати ключові рішення самостійно, поза процедурою голосування Сенату [18].

Отож, значення Сенату залишалося надзвичайним. Врівноважували його армія та провінційні магістратури [9; 13; 18]. Всі імператори-принцепси проходили через процедуру обрання шляхом сенатського голосування. Також усі імператори юридично називалися «принцепсами». Поняття «імператор» виступало скоріше простонародною, побутовою назвою, об'єднуючи численні посади,

присвоєні принцепсу. Де-юре, словосполучення «Римська імперія» теж панувало лише як побутове найменування соціально-політичного ладу, оскільки кожен сенатор або філософ-стоїк вважав себе насамперед «громадянином Римської Республіки».

Так чи інакше, політичний режим «принципату» з 27 р. до н. е. по 284 р. н. е. пропагував безпосереднє продовження правової суб'єктності Римської Республіки, встановленої далекими предками римлян ще 509-го року до н. е. [17]. Режим принципату ніколи не скасовував чинності та політичного значення консульських посад. Однак, головою Сенату, армії і чиновницького апарату (т. зв. «магістратур») вважався виключно принцепс.

До 284 р. Римська імперія залишалася федеративною республікою, керованою Римським Сенатом, що в одній особі обирав головнокомандувача (імператора) та верховного чиновника (принцепса). Юридична конструкція (Е. Гіббон, модернізуючи, називає її «конституційною конструкцією» [13]) залишалася тією ж самою, що існувала напередодні диктатури Юлія Цезаря (49–44 рр. до н. е.) або перед встановленням одноосібної влади Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) [19]. Всі сучасні розмірковування про нібито монархічні засади «Римської імперії» цілком спекулятивні та далекі від юридичних реалій. Такого типу концепти шкодять правильному розумінню реформ Діоклетіана, здійснених у 284–305 роках.

Звернення *dominus* на адресу римських імператорів-принцесів вперше прозвучало ще за Октавіана Августа [20]. «Домінусом» його звали, як у «юстиційному», так і в «фасціальному» сенсах. Спадкоємець Тиберій (14–37) теж використовував поняття «домінус» у контексті численних власних магістратур. Іноді до нього подібним чином зверталися

³ Стверджуємо: імператорство від самого початку не мало ознак головної державної магістратури (такою виявилася посада принцепса), воно фокусувалося на командуванні військом.

сенатори. Найбільшого поширення терміни «домінус» («господар») і «сотер» (від давньоєгипетського – «рятівник») набули в риторичній аристократії східних провінцій Римської імперії [21]. Провінції Азія, Лівія, Сирія, Єгипет, з моменту встановлення режиму «принципату» Октавіаном Августом, успадкування «принципату» Тиберієм, неодноразово проголошували римських імператорів «богами в плоті», влаштовували змагання кількості зведених на їхню честь храмів, вівтарів, пам'ятників. Це питання детально дослідив сучасний історик Ангелос Ханіотіс, стверджуючи елліністично-орієнтальний характер практик «обожнювання» імператорів [21]. Римський Сенат, як і самі імператори, дивилися на схожі практики як на одну з важливих форм політичної лояльності підданих. Зрештою, «поклоніння статуї імператора» стало буденним знаком «присойовності», проявом повсякденного патріотизму. Так, одні імператори приймали божеські почесті із задоволенням (для прикладу, Калігула в 37–41 рр.), інші ж імператори-принцепси намагалися уникати як офіційного, так і святкового обожнювання (для прикладу, стоїк Марк Аврелій в 161–180 рр.).

Імператори часів принципатного режиму Октавіан Август (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), Тиберій (14–37), Калігула (37–41), Нерон (54–68), Тіт (79–81), Доміціан (81–96), Коммод (180–192) оголошувалися «живими божествами» спеціальними законами Римського Сенату та навіть брали участь в релігійних служіннях, присвячених собі. Як повідомляє хроніст Гай Светоній Транквілл, вже імператор-принцепс Доміціан (81–96) вимагав, аби всі громадяни і піддані імперії, включаючи сенаторську аристократію, зверталися до нього з формулюванням «*Dominus et deus noster sic fieri iubet*» («Як звелів наш господар і бог»). Та й сам Гай Светоній Транквілл титулує багатьох

імператорів-принцепсів «*дивусами*» («божественними»). Йому належить історіографічна честь сакралізації, фасціалізації, обожнювання персони Гая Юлія Цезаря (роки життя: 100–44), а також похвала обожнюванню засновника принципату – Октавіана Августа [22].

Говорячи про реформи Діоклетіана (284–305), що замінив політичний режим «принципату» політичним режимом «домінату», провідний історик-романіст Микола Машкін, як зазначалося, писав: «Йому завдавалися поклоніння (*adoratio*), присутні побачивши його ставали навколішки, падали ниць, цілували краї одягу. Поява імператора – справжнє релігійне торжество» [9]. Однак, сучасний професор Ангелос Ханіотіс переконливо доводить: «поклоніння (*adoratio*)» відоме ще імператорам-принцепсам [21]. Особливо його твердження справедливе стосовно мандрівок принцепсів східними провінціями Римської імперії. В будь-якому випадку, слова М. Машкіна про «обожнювання імператорів як визначальну рису домінату» [9] не відображають дійсності, оскільки все залишилося незмінним. І за часів принципату, і за домінату, практичне «обожнювання» римських імператорів практикувалося майже виключно в Малій Азії, Сирії, Палестині, Месопотамії, Єгипті. В західних провінціях Римської імперії *adoratio* відбувалося дуже рідко. Більше того, обожнювання імператора в західних провінціях мало суто політичне значення, найчастіше здійснювалося на теренах Італії, рідше – в Галлії. До речі, ще принцепси Калігула (37–41), Нерон (54–68), Доміціан (81–96) змушували чиновників та всіх підданих падати перед собою на коліна.

Водночас, під час того ж самого принципатного режиму, імператори Клавдій (41–54), Веспасіан (69–79), Нерва (96–98), Траян (98–117), Адріан (117–138), Антонін Пій (138–161), Марк Аврелій (161–180),

Септимій Север (193–211) всіляко уникали свого обожнювання. На законодавчому рівні, шляхом сенатського голосування, сакралізацію самих себе забороняли Нерва (96–98), Антонін Пій (138–161), Марк Аврелій (161–180). Прихильні до східних провінцій Траян (98–117) та Адріан (117–138) отримували божеські почесні в Елладі (подекуди всупереч власній волі). Навіть практикуючий філософ-стоїк Марк Аврелій (161–180), публічно пропагуючи відданість республіці та демократичним процедурам виборів, не зміг подолати сакралізацію і спорудження храмів зі своїм іменем у Малій Азії, а також на Близькому Сході [13; 22]. Отже, як переконливо довів Ангелос Ханіотіс, дискурс «обожнювання римських імператорів» концептуалізувався не самими імператорами (були і виключення: Калігула, Нерон або Доміціан), а підприємливим населенням східних провінцій, звиклим віддавати сакральні почесні власним історичним володарям (давньогрецькою: «базилевсам») [21].

Зауважимо: обожнювання римських імператорів-принцепсів у межах Сирії, Єгипту чи Месопотамії свідчило не стільки про реальний акт релігійних переживань народних мас, скільки про прославлення існуючого порядку, сподівання мешканців на військовий захист і економічну підтримку з боку персони імператора. Обожнювання імператорів, імператорський культ у всіх східних провінціях прямо вказували на встановлення суспільною свідомістю аналогій поміж образами правлячих римських принцепсів і Александром Македонським (роки правління: 336–323 рр. до н. е.). Принцепси, як і фундатор еллінізму Александр, здавалися народним масам, вихованим міфами, легендами, переказами про Олімп, однаково недосяжними та, відповідно, цілковито всесильними персонажами [21].

Толерантно до звернення «домінус» ставилися імператори-принцепси

Доміціан (81–96), Коммод (180–192), Септимій Север (193–211), Каракалла (211–217). Східні порядки і практики сакрального імператорського культу, принесені з Сирії та Єгипту, старанно насаджував у межах Італії імператор-принцепс Александр Север (222–235) [13]. Останній, до речі, «юстиційно» титулувався «домінусом». Однак, весь образ свого персонального правління вперше назвав «домінатом» імператор-принцепс Авреліан (270–275) [23].

Політико-економічна криза III ст. н. е. дискредитувала стародавній титул «принцепс», так як претендентів на цей конгломерат магістратур (посад) з'явилося безліч [9]. Авреліан (270–275), надавши варварам-готам *lex foedus* на Дакію, розгромивши сарматів, відновивши на Близькому Сході римську адміністрацію за зразком моделі Марка Аврелія, характеризував особисту імператорську владу як «домінат», на протигагу традиційному «принципату». Однак, Римський Сенат обрав знаменитого полководця Авреліана виключно «принцепсом» – першим громадянином, першим за авторитетом, першим серед рівних. Так сприймався Авреліан юридично, хоча політично він уже готував ґрунт і законодавчі ініціативи для нового режиму [23, рр. 568–578].

Отже, ми не погоджуємось із класичними тезами Ш.-Л. де Монтеск'є (1689–1755) [24], Дж. Бьюрі (1861–1927) [10; 11], М. Машкіна (1900–1950) [9], Л. Мюссе (1922–2004) [25], Ш. Ділля (1859–1944) [12], які вбачали в діяннях Діоклетіана повну зміну політичного курсу, правових структур, навіть політичної системи Римської імперії. Підстави для контраргументації доволі прозорі, адже «обожнювання» імператорів існувало і за часів принципату, поклоніння навколішки перед принцепсами часто здійснювали піддані зі східних провінцій [13; 20; 21; 22]. Окрім того, жодних

релігійно-догматичних богослужінь процес імператорської сакралізації не передбачав ані до Діоклетіана, ані після його реформ. Багряний колір імператорського одягу, відзнак або інсигній так само супроводжував увесь період принципату. Втім, що важливіше, «необмежену владу імператора», після реформ 284-305 років, теж не було встановлено. Контраргумент пов'язаний із останньою тезою є фінальним для визнання Римської імперії республікою – як у принципатних умовах, так і під час режиму доміанату.

Повертаючись до контексту сучасних юридичних дефініцій, Римську імперію доміантної доби слід визначати так.

Відповідно до «форми державного правління», Римська імперія залишалася Римською Республікою, в якій Римський Сенат де-юре виконував законодавчі функції, затверджував імператора на посаді.

Відповідно до «форми державного устрою», Римська імперія теж залишалася федерацією. Однак, сенатські й імператорські провінції перейшли в єдину систему персонального імператорського контролю.

Відповідно до «форми державного режиму», Римська імперія відтепер презентувала «доміант»: імператор отримав більше повноважень прямого управління всіма провінціями. Крім того, імператор розвивав право самостійного встановлення федератських зв'язків із будь-яким варварським народом (без перманентної участі Римського Сенату). Провінції, федератські політії, поліси з моменту трансформації політичного режиму керувалися безпосередньо канцелярією імператора, очолюваною префектом преторія.

Всі магістратури часів республіки (509–27 рр. до н. е.) та принципату (27 р. до н. е. – 284 р. н. е.) продовжували функціонувати [9]. Оскільки імператор, як і раніше, обирався або затверджувався на посаді Рим-

ським Сенатом, то говорити про кардинальну зміну політичної системи точно не доводиться⁴. Мало того, нові імператори-домінуси, включаючи Діоклетіана та його спадкоємця Константина Великого, так само обиралися Римським Сенатом на магістратуру (посаду) «*принцепс сенатус*» [6]. Тобто політичний режим доміанату, з юридичних позицій, тільки додав до всіх наявних магістратур, титулів і звань правителів Римської імперії ще один статус – «домінус». Втім, уже в VI ст. (напередодні правління Юстиніана Великого 527–565-го рр.) його витіснило збірне та звичне поняття «імператор» [11].

Спростимо висловлені тези. Римська імперія після 284 р., зокрема після реформ Діоклетіана-Максиміана (290–293 рр.), залишилася федеративною республікою, керованою Римським Сенатом, який обирав головнокомандувача (імператора) і верховного чиновника (вже не «принцепса», а «домінуса»). Єдиною «юстиційною» зміною правової суб'єктності Римської імперії виявився факт перетворення об'ємного титулу «принцепс» на сенатське звання⁵. Паралельно, титул «домінус», що вийшов із політико-релігійної конотації, здавна прийнятої на теренах провінцій Сходу, набув загальноімперського юридичного змісту та законодавчої легалізації.

Крім того, пряма влада імператора-домінуса, включаючи Діоклетіана чи Максиміана, ніколи не була «необмеженою», на чому, на превеликий жаль, часто акцентують сучасні історики і теоретики права, погано знайомі зі системними основами римської юриспруденції (як цивільної, так і публічної).

По-перше, сам факт обрання Максиміана паралельним і несуперечливим Діоклетіану імператором

⁴ Змінився режим, але не система.

⁵ Як «принцепс сенатус» імператор-домінус очолював засідання законодавчого органу.

у Римському Сенаті (286 р.) свідчив про обмеження одноосібного правління Діоклетіана, зобов'язуючи його постійно комунікувати з Максиміаном, спільно публікувати всі нормативно-правові акти. По-друге, Діоклетіан, як і попередник Авреліан, звертався за схваленням своїх законодавчих ініціатив до Римського Сенату, аж ніяк не ігноруючи його правового значення, як це намагалися робити деякі недовговічні принцепси часів кризи III ст. Закономірно, що Римський Сенат таки обмежував повноваження Діоклетіана чи Максиміана своїми засіданнями, дебатами, підсумковими голосуваннями. Залишається тільки здогадуватись: де ж дослідники тут постійно бачать «необмежену владу імператора»?

Заглиблюючись до проблематики, помічаємо, що в юридичних перетвореннях Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) та Діоклетіана (284–305 рр.) існує багато спільних рис, які, на жаль, досі не помічені «провідними фахівцями».

Так, Октавіан Август після тривалої громадянської війни 43–30 рр. до н. е., розгрому Марка Антонія, Клеопатри, перетворення Єгипту Династії Птолемеїв на імперську провінцію зі спеціальним контролем, декілька років намагався винайти формулу збереження та примноження отриманої у Великому Середземномор'ї влади [13]. В результаті, 27 р. до н. е. він оголосив «відновлення Римської Республіки», поступово обрався Сенатом і Народними Зборами на всі керівні посади, чинні в римській юрисдикції з 509 р. до н. е. [2]. Залишаючись лідером політичної партії цезаріанців, вшановуючи пам'ять свого формального батька Гая Юлія Цезаря, вбитого республіканцями (!), Октавіан Август вважав за краще оголосити себе якраз «принцепсом Республіки, її охоронцем і захисником», а не диктатором [9]. Зрештою, він скористався теорією, вперше запропонованою лідером антицезаріанського республіканізму –

Гнеєм Помпеем Великим (роки життя: 106–49 рр. до н. е.). Парадоксально, але помста республіканцям за вбивство батька-диктатора врешті-решт привела Октавіана Августа в лави тієї ж республіканської партії і зробила його очільником Сенату⁶. Знищення старих прихильників Гнея Помпея і насадження культу особистості Гая Юлія Цезаря, чийм головним життєвим ворогом вважався Помпей, не завадили Октавіану Августу прийняти на ідеологічне озброєння теорії самого Помпея, всупереч теоретичним рекомендаціям «Божественного Юлія» (так Цезаря титулував Гай Светоній Транквіл) [9].

Гней Помпей Великий першим серед римських політиків висунув пропозицію: один видатний управлінець здатний зосередити в руках усі чи принаймні більшість виборних посад (керівних магістратур) [26]. Зберігаючи «республіку» («загальну справу»), такий управлінець зможе уникнути звинувачення в тиранії (так як обраний на всі свої посади демократичним чином!), але, діючи твердою рукою, захистить суспільство від нескінченних громадянських війн [9]. Основним опозиціонером теорії Помпея виявився Гай Юлій Цезар, який встановив у 49–44 роках до н. е. особисту диктатуру. Його соратник Марк Антоній навіть намагався переконати Юлія Цезаря проголосити себе на грецький лад «базилевсом» і «автократором», декларуючи перехід Римської Республіки до базилеї орієнтально-елліністичного типу (т. зв. «монархії»). Втім, Гай Юлій Цезар публічно відмовився від титулів, попередньо здійснивши приховану оцінку громадської думки серед різних верств римських громадян. Рішення Юлія Цезаря свідчили, що цезаріанська диктатура відмовляється трансформувати республіканську форму Риму в монархію [21].

⁶ Саме сенатори вбили Цезаря під час «березневих ід» 15 березня 44 р. до н. е.

Октавіан Август врахував досвід багаторічної дискусії партій помпеянців і цезаріанців, беручи активну участь в черговій громадянській війні 43–30 рр. до н. е. Знищивши Марка Антонія та ліквідувавши монархічні порядки Єгипту, Октавіан прийняв позицію Гнея Помпея – полководця, що свого часу припинив правління елліністичних базилевсів-Селевкідів (мова про Сирію 64–63 рр. до н. е.). Як і Помпей, Октавіан Август відмовився від політичного режиму автократії, відмовився від політичного режиму диктатури, відмовився від термінів «монархія», «базилея». Він оголосив усі старі закони та звичаї «непорушними», здобувши тим самим аристократичне схвалення обох партій (цезаріанської і помпеянської). Провінційним елітам цього виявилось достатньо, щоб прийняти політичний режим Октавіана Августа [18].

Так чи інакше, Октавіан Август скористався юридичними напрацюваннями Гнея Помпея Великого [9], створивши на цьому ґрунті принципатний політичний режим і, водночас, зберігши давню республіканську форму правління та існуючий від 338-го р. до н. е. федеративний устрій⁷. Крім того, поняття «республіка» вважалось важливим саме з позицій тлумачення суб'єктності Імператорського Риму [17; 19]. «Спільну справу Римського Народу» (*Res Publica Populi Romani*), за допомогою культу обожнювання імператора, співдружності Сенату та Принцепса, федеративної участі племінних союзів, стародавніх поліцій і полісів, Октавіан Август оголосив носієм великої «місії» – об'єднання видимого світу під владою римлян, з метою перетворення всіх варварів на цивілізованих людей. На відміну від попередньої ідеології Римської Республіки зразка 509–27 рр. до н. е. [17], Октавіан Август визна-

чив першочергове завдання розвитку власної Римської Республіки – територіальне розширення у всесвітньому масштабі (грецькою: «ойкуменічному»).

Підсумок. Оскільки *правосуб'єктність в міжнародних відносинах* (т. зв. «міжнародна правосуб'єктність») є формалізованою правовою здатністю держави брати участь у створенні, укладенні та виконанні міжнародних нормативно-правових актів (насамперед, договорів), то важливо усвідомити: повноцінними «державами»⁸ в I–III ст. н. е. вважалися виключно носії «цивілізаційно-ойкуменічних» ідейно-політичних засад. Порівняння відповідних теорій і практик дозволяє помітити наявність «повноцінної державної суб'єктності» політичних утворень Ірану, Китаю, Індії, Риму. Проблема полягає лише в тому, що кожне таке утворення претендувало на «ойкуменічність» («всесвітність»), вважаючи тільки свій спосіб культурного життя «справжньою цивілізованістю».

Діоклетіан (з 284 р.) та Максиміан (з 286 р.) успадкували такий «ойкуменічний месіанізм», який обґрунтував Октавіан Август. Відповідно, політична система Римської імперії не могла зазнати жодних змін ані в 27 р. до н. е., ані після 284 р. н. е., оскільки її міжнародне позиціонування (самосприйняття «єдиною у всьому світі цивілізованою республікою») залишилося непорушним.

Стаття присвячена характеристиці основних елементів римського імператорського республіканізму. Автор поділяє юридичну історію Римської імперії на два етапи – режим принципату (27 р. до н. е. – 284 р. н. е.) і режим доміную (284–305). Аналіз обох режимів починається з моменту запро-

⁷ З огляду на публічно-правову специфіку, федерацію підпорядкованих Риму поліцій 338–88 рр. до н. е. доречно називати «Римським патронним союзом».

⁸ Українське слово «держава» – «політія» грецькою, «республіка» латиною. Сучасний відповідник «stato» в епоху античності та середньовіччя ще не використовувався.

вадження домінації імператором Діоклетіаном (284–305), на фоні чого краще змальовуються характерні риси попереднього публічно-правового режиму (принципату). Ключовими особливостями принципату запропоновано вважати реальну політичну участь Римського Сенату, переважання виборів і демократичних процедур над особистою волею імператора. Всі ці особливості збереглися під час встановлення домінації. Головна відмінна риса домінації – легалізація різноманітних форм поклоніння імператорам, зменшення повноважень законодавчої гілки влади в сфері управління провінціями (ліквідація «сенатських провінцій»). Водночас, Римський Сенат зберіг формальні можливості, пов'язані з виборами та затвердженням імператорів. Враховуючи контекст публічно-правового розвитку Давнього Риму, пануюче досі розмежування «республіки» та «імперії» слід визнати некоректним. Римська імперія залишалася де-юре республікою впродовж усього періоду свого існування. Зрештою, скрупульозний аналіз форми держави Давнього Риму під час принципату, дозволяє зробити ряд цінних юридичних висновків з приводу реформи домінації. По-перше, за «формою державного правління», Римська імперія залишалася Римською Республікою, в якій Римський Сенат де-юре виконував законодавчі функції, затверджував імператора на посаді. По-друге, за «формою державного устрою», Римська імперія теж залишалася федерацією. Однак, сенатські й імператорські провінції перейшли в єдину систему персонального імператорського контролю. По-третє, за «формою державного режиму», Римська імперія презентувала «домінацію» (імператор отримав більше повноважень прямого

управління всіма провінціями). Будь-які інші варіації характеристики римського конституціоналізму слід вважати надуманими та шкідливими для результативних досліджень з історії римського публічного права.

Ключові слова: Римська імперія, принципат, домінація, публічно-правовий режим, правова суб'єктність.

Melnyk V. The republican character of the Roman Empire: principate and dominate as public law regimes

The article is devoted to the characteristics of the main elements of Roman imperial republicanism. The author divides the legal history of the Roman Empire into two stages – the regime of the Principate (27 BC – 284 AD) and the regime of the Dominate (284–305 AD). The analysis of both regimes begins with the introduction of the Dominate, created by the emperor Diocletian (284–305 AD), against the background of which the characteristic features of the previous public law regime Principate are better depicted. The key features of the Principate are proposed to be the real political participation of the Roman Senate, the predominance of elections and democratic procedures over the personal will of the emperor. All these features were preserved during the installation of the Dominate. The main distinguishing feature of the Dominate is the legalization of various forms of emperor worship, the reduction of the powers of the legislative branch of government in the sphere of provincial administration (elimination of the “senate provinces”). At the same time, the Roman Senate retained the formal powers associated with the election and confirmation of emperors. Taking into account the context of the public-law development of Ancient Rome, the still prevailing demarcation between “republic” and “empire” should be

recognized as incorrect. The Roman Empire remained a *de jure* republic throughout the entire period of its existence. In the end, a scrupulous analysis of the form of the state of Ancient Rome during the Principate allows us to draw a number of valuable legal conclusions about the reform of the Dominate. Firstly, according to the “form of government”, the Roman Empire remained the Roman Republic, in which the Roman Senate *de jure* performed legislative functions, approved the emperor in office. Secondly, according to the “form of the state system”, the Roman Empire also remained a federation. However, the senate and imperial provinces moved into a single system of personal imperial control. Thirdly, according to the “form of state regime”, the Roman Empire presented a “Dominate” (the emperor received more powers of direct management of all provinces). Any other variation of the characterization of Roman constitutionalism must consider as far-fetched and detrimental to productive research in the history of Roman public law.

Key words: principate, dominate, public law regime, legal subjectivity.

Література

1. Мельник В.М. Назви римсько-візантійських і перських політичних утворень як джерела інформації про форму держави та дискурс міжнародної правосуб'єктності (від античності до середньовіччя). *Право та державне управління*. 2022. №2. С. 16–31.
2. Петречко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на початку III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
3. Ibbetson David. *Sources of Law from the Republic to the Dominate*. / *The Cambridge Companion to Roman Law*. Edited by David Johnston. New York: Cambridge University Press, 2015. Pp. 25–44.
4. Berger, Adolf. *Encyclopedic dictionary of Roman law*. / *Transactions of the American Philosophical Society* (new ser., v. 43, pt. 2). Philadelphia: American Philosophical Society, 1953. 480 pp.
5. De Vaan Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. No 7). Leiden, Boston: Brill, 2008. XIII+825 pp.
6. Barnes Timothy D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1982. XIX+305 pp.
7. White John. *The Roman Emperor Aurelian: Restorer of the World*. Barnsley: Pen and Sword Books, 2015. 156 pp.
8. Corcoran Simon. *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*. Oxford: Clarendon Press, 1996. 406 pp.
9. Maškin N. A. *Istorija starog Rima*. 9-o izd. Beograd: Naučna, 2002. 590 s.
10. Bury John Bagnell. *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. AD 395 to 565. Volume 1. London: Macmillan & Co., 1923. XXV+471 pp.
11. Bury John Bagnell. *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. AD 395 to 565. Volume 2. London: Macmillan & Co., 1923. IX+494 pp.
12. Diehl Charles. *Études byzantines*. Paris: Picard, 1905. VIII+437 pp.
13. Gibbon Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Volume 1. London, J.M. Dent & Sons, 1910. XXIV+500 pp.
14. Machiavelli Niccolo. *Il Principe*. A cura di Gabriele Pedulla, con traduzione di Carmine Donzelli. Roma: Donzelli Editore, 2013, CXXII+350 pp.
15. Bodin Jean. *Les six livres de la République. Un abrégé du texte de l'édition de Paris de 1583*. Paris: Librairie générale française, Le Livre de poche, 1993. 607 pp.
16. Процюк І. В. Становлення вчення про форму правління держави. // *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 17. С. 21–34.
17. *Institutions and Ideology in Republican Rome: Speech, Audience and Decision*. Henriette Van Der Blom, Christa Gray and Catherine Steel (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2018. XIV+356 pp.
18. Cooley Alison E. *From the Augustan Principate to the Invention of the Age of Augustus*. *Journal of Roman Studies*. 2019. Vol. 109. Pp. 71–87.

19. Walters Brian. *The Deaths of the Republic: Imagery of the Body Politic in Ciceronian Rome*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2020. XIV+158 pp.

20. Kneißl Peter. *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969. 253 s.

21. Chaniotis Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. London and Cambridge MA: Harvard University Press, 2018. XXII+446 pp.

22. Gradel Ittai. *Emperor worship and Roman religion*. Oxford classical monographs. Oxford: Clarendon Press, 2002. XVI+398 pp.

23. Dmitriev Sviatoslav. *Traditions and Innovations in the Reign of Aurelian*. // *The Classical Quarterly*. 2004. Vol. 54. No 2. Pp. 568–78.

24. Montesquieu Charles Louis. *Considérations sur les causes de la grandeur des romains et de leur décadence*. Paris, Poussielgue, 1892. XXX+242 pp.

25. Musset Lucien. *Les Invasions: les vagues germaniques*. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 330 p.

26. Garnsey Peter, Saller Richard. Part 1. Chapter 1. *Introducing the Principate*. / *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 2014. Pp. 1–18.